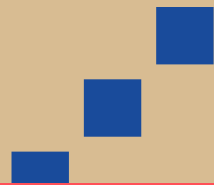

La **desintegració**
del **català**
nord-occidental
(o la **norma** com a
inductora de **canvis**
lingüístics)

Mar Massanell i Messalles

La desintegració del català nord-occidental
(o la norma com a inductora
de canvis lingüístics)

Mar Massanell i Messalles

Publicacions de l'Abadia de Montserrat

Pòrtic

Al llarg de la meua carrera com a professora universitària he tingut el goig d'impartir l'assignatura Dialectologia Catalana en nombroses ocasions. Inicialment, a la Universitat de Barcelona, els cursos 1996-1997 i 1997-1998, mentre gaudia d'una beca predoctoral de Formació d'Investigadors (FI94-1015), concedida per la Direcció General de Recerca de la Generalitat de Catalunya. Gràcies a l'obtenció de la beca esmentada i a les renovacions successives per un període de quatre anys, vaig poder dur a terme dues tandes d'eixides filològiques —que diria mossèn Antoni Maria Alcover— per tot l'àmbit del català nord-occidental, el 1994 i el 1996, durant les quals vaig enregistrar dues col·leccions d'enquestes dialectals, amb 72 informants, en el primer cas, i 240, en el segon. En conjunt, són 312 parlants d'un ventall molt ampli d'edats, a qui sempre més he agraït l'empatia, la generositat i l'amor a la parla pròpia que els van menar a compartir-la amb

aquella jove dialectòloga que trescava pel país amb la motxilla a coll.

Poc temps després, els cursos 2001-2002 i 2002-2003, em vaig convertir en la primera professora a impartir l'assignatura Dialectologia Catalana en la llavors recentment fundada Universitat Oberta de Catalunya, a la qual m'havia incorporat, primer com a consultora de Gramàtica Històrica Catalana i després com a professora pròpia encarregada de coordinar l'àrea d'Història de la llengua i dialectologia. Aquesta experiència docent en una institució acadèmica basada en l'ensenyament no presencial em va permetre d'elaborar, juntament amb el meu mestre, l'eminent dialectòleg Joan Veny, font contínua d'inspiració, els materials didàctics de l'assignatura, que els estudiants rebien impresos en forma de fitxes. Anys a venir, els materials docents esmentats, juntament amb una bona col·lecció d'activitats i exercicis, van desembocar en la redacció, novament en coautoria amb el meu pare acadèmic, del manual *Dialectologia catalana. Aproximació pràctica als parlars catalans* (2015), editat conjuntament per la Universitat de Barcelona, la Universitat d'Alacant i la Universitat de València.

Tanmateix, és a la Universitat Autònoma de Barcelona on m'he assentat i on he impartit l'assignatura Dialectologia Catalana en més ocasions —una tretzena, des del curs 2008-2009, i tant de bo que n'hi pugui afegir moltes més! Per la ubicació geogràfica d'aquesta institució, hi sol haver un predomini clar d'estudiants del català central, tot i que és rar el curs en què no tinc a l'aula representació d'algun o d'alguns altres dialectes. Sovint es deu a la presència de catalans nord-occidentals o de

mallorquins; més esporàdicament, de valencians, de menorquins i d'eivissencs, i val a dir que solen ser estudiants que mostren molt d'entusiasme per aquesta matèria. Fins i tot una vegada vaig tenir a classe un representant del rossellonès, vingut de Perpinyà, que va fer una estada d'estudi a la nostra universitat a través del programa d'intercanvi Erasmus i, més endavant, va esdevenir mestre de l'escola Arrels a la capital de la Catalunya del Nord.

Com a professora intento treure partit de la diversitat de parlar que cada curs l'atzar fa confluïr a l'aula. En la primera sessió docent, faig que cadascun dels estudiants es presenti. En especial, els demano quin és el seu origen geolectal i quins interessos tenen amb relació a l'assignatura, ja sigui Dialectologia Catalana, Gramàtica Històrica Catalana o Fonaments Lingüístics de la Normativa. Determinar-ne la procedència m'ajuda a dibuixar-me un mapa mental de la representació de varietats territorials que tinc a classe i em serveix per a fer-los intervenir en l'assignatura en el moment oportú. La participació pot ser molt diversa i depèn també del joc que doni cada estudiant. Pot anar, per exemple, des de simplement fer pronunciar *ceba* i *pera* a un balear, sempre que sigui d'alguna de les localitats en què es manté la neutra tònica, perquè els companys escoltin aquesta articulació, fins a fer reflexionar un nord-occidental sobre el seu model de llengua formal a partir d'una activitat en què hagi escrit *seva* i no pas la forma occidental *seua*, en contraposició amb la tria feta per un company valencià que hagi emprat aquesta darrera sense dubtar-ho i — hauria de caldre dir-ho— sense transgredir la normativa.

La presència d'estudiants d'origen nord-occidental a l'aula —ells sempre en la vintena i jo, curs rere curs, un any més gran— em permet de constatar la progressiva orientaltzació d'aquest dialecte, que també és el meu, i fins a quin punt els joves de Ponent han naturalitzat determinades formes de tipus central consagrades per la normativa i difoses per l'estàndard mediàtic i educatiu, amb el consegüent distanciament de certes variants dialectals que, fins no fa pas tant, eren les habituals a la Terra Ferma. Val a dir, però, que el procés de substitució no avança d'una manera uniforme, sinó que, en l'entramat complex de fonemes, morfemes, paraules i construccions que és tot sistema lingüístic, hi ha reductes que presenten més resistència al canvi i d'altres que cedeixen prou més fàcilment.

Partint d'aquesta darrera observació, i servint-me de les enquestes dialectals que vaig enregistrar en el tombant de segle per a la meua tesi doctoral, quan el català nord-occidental havia iniciat ja el procés de transformació que l'atansava a les formes difoses per l'estàndard en la modalitat central, he dut a terme el present treball sobre la morfologia verbal del català nord-occidental, amb dos objectius molt concrets. En primer lloc, pretenc descriure tant els punts febles del sistema —és a dir, aquells per on el canvi lingüístic penetra més fàcilment— com els punts forts —o sigui, els que resisteixen millor l'embat del model normatiu i de la varietat estàndard que hi reposa—, els quals es poden destriar millor quan els processos de canvi no estan encara gaire avançats. En segon lloc, em proposo d'analitzar per què es produeix aquesta diferència evolutiva i assaig de respondre què justifica que unes formes flexives dialectals si-

guin conservades pels parlants en major mesura que no pas unes altres.

De fet, la investigació continguda en el llibre que el lector té ara a les mans constitueix una baula més de la cadena d'estudis sobre la morfologia del català nord-occidental que he anat enllaçant —paral·lelament al traçat d'altres línies de recerca— des de la meua inscripció en el programa de doctorat, que va culminar amb la lectura, a la Universitat Autònoma de Barcelona, el 3 de febrer de 2009, de la tesi *La progressió d'isoglosses d'est a oest en el català del Principat: sis estudis de cas*, dirigida per Joan Veny (Universitat de Barcelona) i tutoritzada per Mila Segarra (Universitat Autònoma de Barcelona). A ambdós els agraeixo els aprenentatges que n'he rebut —i els que en continuo rebent—, els quals em van permetre de cloure la meua etapa de formació universitària amb l'obtenció del Premi Extraordinari de Doctorat.

El punt de partida havia estat el treball de recerca amb què vaig aconseguir la Suficiència Investigadora, publicat el 2011 com a número XVI de la «Biblioteca de Dialectologia i Sociolingüística» de l'Institut d'Estudis Catalans, amb el títol *Permeabilitat del català nord-occidental a l'estàndard mediàtic i educatiu: el cas de l'Alt Urgell*. Aquesta obra se centra en les transformacions de la morfologia flexiva nominal i verbal d'aquesta comarca pirinenca, una de les més orientaltzades del català nord-occidental, a través d'enquestes enregistrades el 1994 a la capital, la Seu d'Urgell, i en un poble preciós de la comarca, Coll de Nargó, que sempre més he dut al cor.

L'any següent, el 2012, va aparèixer, com a volum 176 de la col·lecció «Textos i Estudis de Cultura Catalana», de les Publi-

cacions de l'Abadia de Montserrat, el llibre «*Fefe temps que no diva tants verbs!*» *Manteniment i transformació de paradigmes verbals en el català nord-occidental del tombant de segle*, que recull els capítols de la tesi doctoral dedicats a la morfologia verbal i en el qual s'expliquen detalladament els criteris de constitució del corpus de què m'he servit també en la present ocasió. Aquella obra, publicada gràcies a la generositat de l'enyoradíssim pare Josep Massot i Muntaner —tot un exemple de bonhomia, ferma, constància i laboriositat—, va ser mereixedora del Premi Prat de la Riba de l'Institut d'Estudis Catalans en la convocatòria de 2016, guardó que agraeixo profundament.

A partir d'aquí, les meues investigacions sobre els paradigmes flexius del català nord-occidental s'han desenvolupat en el marc teòric de la morfologia natural, en el qual em vaig introduir gràcies a la feliç coneixença de Manuel Pérez Saldanya (Universitat de València), autor de l'obra imprescindible per a comprendre la formació, l'evolució i la diversificació del sistema verbal de la llengua catalana des dels orígens fins a l'actualitat: *Del llatí al català: morfosintaxi verbal històrica* (València, Universitat de València, 1998, 2a ed. de 2013). En aquest marc teòric he publicat tres articles que tracten aspectes específics de la morfologia flexiva del català nord-occidental. El primer va ser el treball «Sincretisme i canvi morfològic: evolució de la terminació verbal en -AT en català» (*Caplletra*, núm. 61 [2016], p. 165-209), en què ofereixo, a partir de l'anàlisi de documents dels segles XI, XII i XIII procedents dels antics comtats d'Urgell i de Pallars, una explicació al sorgiment del tret més característic de la morfologia verbal del català nord-occidental, el qual pe-

netra pel nord del País Valencià: l'articulació com a [e] de la vocal final de la terminació de les formes de tercera persona del singular del present d'indicatiu de la primera conjugació i de l'imperfet d'indicatiu i del condicional de totes les conjugacions (*ell cant[e], ell cantav[e], ell cantari[e]*).

El següent article es titula «*Que ho faça jo?! Que ho faci ell!* Evolució del present de subjuntiu en el nord-occidental actual» (*Zeitschrift für Katalanistik*, núm. 31 [2018], p. 203-246). Partint de les enquestes que vaig enregistrar el 1996 en quaranta localitats, s'hi estableixen sis maneres tradicionals de conjugar el present de subjuntiu en els parlars nord-occidentals, la més estesa de les quals era *que jo canta, que tu cantos, que ell canto, que ells canton*, i s'hi analitza com se'n produeix el retrocés provocat per la pressió exercida pel model de referència difós a Catalunya, que es basa en les formes flexives amb la marca /i/ del català central (*que jo canti, que tu cantis, que ell canti, que ells cantin*), elevades per Pompeu Fabra a formes normatives en la *Gramàtica catalana* de 1918.

Finalment, en un extens article titulat «Les terminacions àtones de primera i segona persona del plural en català: una aproximació diacrònica i geolingüística» (*Anuari de Filologia. Estudis de Lingüística*, núm. 8 [2018], p. 159-258), proporciono una explicació per a un tret singular del nord-occidental de la plana de Lleida al qual s'ha prestat ben poca atenció: l'articulació amb *e* oberta ([ɛ]) de la vocal àtona de les terminacions de primera i segona persona del plural dels imperfets d'indicatiu i de subjuntiu i del condicional (*cantàv[ɛ]m, cantàv[ɛ]u; cantarí[ɛ]m, cantarí[ɛ]u; cantéss[ɛ]m, cantéss[ɛ]u*), que coincideix amb

la pronúncia de la /a/ final àtona de la primera persona del singular (*jo cantav[ɛ], jo cantari[ɛ], que jo cantess[ɛ]*) i contrasta amb l'articulació amb *e* tancada ([e]) de la vocal àtona de les terminacions de segona persona del singular i tercera del plural (*cantav[e]s, cantav[e]n; cantari[e]s, cantari[e]n; cantess[e]s, cantess[e]n*), coincident amb la [e] pròpia d'aquest dialecte en la tercera persona del singular, de què ja he fet esment (*ell cant[e], ell cantav[e], ell cantari[e]*).

Tots aquests treballs, focalitzats en la morfologia del català nord-occidental i en el procés actual de transformació que experimenta sota la pressió de la normativa i del model de llengua estàndard difós a Catalunya, em van dur a reflexionar sobre la vinculació entre aquest dialecte i el català central al llarg de la història, i a concloure que se'n pot descriure la relació com un moviment de vaivé, amb l'edat moderna com a frontissa. Partint, a la fi de l'edat mitjana, d'una situació de diferenciació fonamentalment fonètica, es va passar a una de més profunda durant els segles XVII, XVIII i XIX, quan es van afegir isoglosses morfològiques al feix que separa el nord-occidental i el central. En el català contemporani, a partir de la codificació del primer terç del segle XX i, sobretot, del procés de normalització lingüística dels darrers decennis, sembla que aquestes diferències morfològiques tendeixen a esborrar-se i, en la mesura que els parlants nord-occidentals adoptem formes com *el, em, ens, meua, cantis* i *cantessis* en perjudici de *lo, me, mos, meua, cantos* i *cantesses*, la diferenciació entre els dos dialectes retornarà a una situació més similar a la medieval, en què serà la fonètica essencialment la que distingirà les varietats nord-occidentals de

les centrals. Contràriament al punt de partida, però, en què les variants compartides eren les generals a l'edat mitjana —és a dir, les que sincrònicament percebem com a nord-occidentals—, ara ens encaminem cap a una situació en què les variants compartides seran les modernes, creades en català central i expandides territorialment des d'aquest focus. M'hi vaig referir en l'article «*Que ja·s parla different que·s parlava deu anys ha esta part. El català modern: la baula imprescindible*» (*Caplletra*, núm. 66 [2019], p. 183-206), inserit en el monogràfic «La gramàtica del català de l'edat moderna. Un avanç», coordinat per Josep Martines (Universitat d'Alacant), a qui agraeixo de cor la proposta de col·laborar-hi.

La meua passió ensems per la morfologia i per la dialectologia es va veure recompensada amb la incorporació a l'equip del projecte de l'editorial acadèmica alemanya De Gruyter per a la redacció del *Manual of Catalan Linguistics*, com a autora dels capítols «Word Classes, Inflectional Categories and Paradigms» (p. 113-148) i «Dialects» (p. 355-380). Dirigida per Joan Albert Argenter (Universitat Autònoma de Barcelona) i pel malaguanyat Jens Lüdtke (Universität Heidelberg), als quals regraccio per l'oportunitat que em van brindar de participar-hi, aquesta obra va aparèixer el 2020 dins de la col·lecció «Manuals of Romance Linguistics» i va rebre el Premi Crítica «Serra d'Or» 2021 de Catalanística.

D'altra banda, la vessant diacrònica dels estudis que he elaborat a propòsit de la morfologia del català nord-occidental m'ha dut a reflexionar sobre el desenvolupament dels processos de canvi lingüístic, que són complexos i es troben sotmesos

a múltiples factors que se superposen i, a voltes, es contraposen. En particular, convé estar atents a les interaccions que s'estableixen entre els usos —instituíts socialment—, les formes —sotmeses als constrenyiments del sistema— i les percepcions —conformadores de la consciència lingüística dels parlants, entesos com a individus i com a cos social—, perquè aquesta tríada determina el curs de la història de les llengües i de les varietats dialectals que les integren. M'hi vaig referir en l'article «La dialèctica corpus/estatus en la història de la llengua catalana. Cap a una explicació integral dels canvis lingüístics» (*Caplletra*, núm. 71 [2021], p. 219-236), fruit de la participació en el monogràfic «Com s'escriu avui la història de la llengua catalana?», que dec a l'amable invitació de Miquel Nicolàs (Universitat de València), que en fou el coordinador.

La meua vinculació amb el català nord-occidental com a objecte d'estudi, doncs, és antiga i constant; i, de fet, depassa els límits de la morfologia per a penetrar en el lèxic i la sintaxi, atès que m'he ocupat d'analitzar, en sengles treballs, paraules i expressions com la variant analògica *picaport* del substantiu compost *picaporta*, l'adverbi desideratiu *sisquere* 'tant de bo', manllevat de l'aragonès, o la construcció fossilitzada *vols-te creure que...?*, que és una pregunta exclamativa gramaticalitzada com a marcador modal, i d'altres, pròpies totes de la meua parla —i, amb més amplitud o menys segons els casos, conegudes també en altres parlars nord-occidentals i valencians (vegeu la bibliografia final). Tot plegat parteix d'una circumstància personal: haver nascut a Vilafranca del Penedès, en territori central, filla de pare vilafranquí i de mare arbequina, i haver adquirit com a

parla pròpia, contra el que sol ser habitual, no pas la de l'entorn, sinó la del poble matern, Arbeca, a les Garrigues, en el domini nord-occidental.

Conviure amb la diversitat dialectal des del bressol, així com tenir la mare mestra i el pare poeta, van fer que, per a mi, la llengua fos una font de curiositat, de dubte, de reflexió i de descoberta. Una font inexhaurible d'aprenentatge i de plaer. No és estrany, doncs, que convertís tant la meua parla arbecquina com el dialecte nord-occidental en què s'inscriu en una de les meues línies de recerca, possiblement aquella de la qual he obtingut les més grans satisfaccions, per la implicació íntima que m'hi uneix. Vaig tenir el goig de desgranar-ne el relat quan l'Equip de Govern de l'Institut d'Estudis Catalans, encapçalat per la presidenta de la institució, Teresa Cabré, a proposta del Consell de Govern de la Secció Filològica, presidit per Nicolau Dols, em va fer l'honor d'encomanar-me la lliçó inaugural de l'acte institucional d'obertura del curs 2022-2023 a l'Institut d'Estudis Catalans, un any després d'haver-hi ingressat com a membre numerària adscrita a la Secció Filològica. Manllevant una sentència d'un dels meus informants, aquell discurs va ser publicat amb el títol «*A vegades se mos apegue paraules que les sints a les notícies.*» *La recerca lingüística com a acte d'amor* (Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2022). I és que estudiar el català nord-occidental és la manera que tinc d'estimar la meua llengua, la meua gent i el meu país, que és cada bocí de terra on es parla com parlo jo.

No vull deixar d'esmentar, ja en darrer terme, l'article «Polimorfisme morfològic en la poesia i el teatre de Joan Maragall:

el cas de les marques de present i d'imperfet de subjuntiu» (*Haidé*, núm. 12 [2023], p. 67-90), que va ser la meua contribució al dossier de temàtica maragalliana que Jordi Ginebra (Universitat Rovira i Virgili) va coordinar i al qual va tenir la gentilesa de convidar-me. L'esmentat dossier versa sobre el perfil lingüístic de Joan Maragall, un dels tres escriptors, juntament amb Josep Carner i Àngel Guimerà, que el 1911 van ser membres fundadors de la Secció Filològica, al costat dels dos grans lingüistes del moment, Antoni Maria Alcover i Pompeu Fabra, de l'hel·lenista Lluís Segalà i del biblista Frederic Clascar. Es tracta d'un article que té com a rerefons l'establiment dels models de conjugació verbal durant el procés de codificació de la llengua catalana dut a terme per Pompeu Fabra i l'Institut d'Estudis Catalans, que són els models que, una volta esdevinguts referencials, han acabat provocant mutacions en el català nord-occidental. Quan el Mestre gesta les seues propostes normatives per a la flexió verbal, que reposen en el barceloní del seu temps, és conscient que determinades solucions, com l'associació entre la vocal /i/ i el mode subjuntiu, no són encara plenament generals a tot el català central i, amb la finor que el caracteritza, justifica els focus de resistència a la innovació en uns termes fàcilment traslladables a la morfologia natural (vegeu, per exemple, la *Contribució a la gramàtica de la llengua catalana*, Barcelona, L'Avenç, 1898, p. 65). Succintament: en aquell tombant del segle XIX al XX, i sempre en referència al català central, l'ús de la marca /i/ de present de subjuntiu estava plenament afermat en els verbs regulars, en què la vocal innovadora presenta, enfront de /e/ i /a/ (confluents en [ə] en cen-

tral), l'avantatge evident d'evitar la coincidència entre formes de present de subjuntiu i de present d'indicatiu; en canvi, les variants tradicionals tenien com a reducte, d'una banda, el present de subjuntiu dels verbs irregulars —segons la seua visió, s'hi inclouen els velaritzats—, que ja es diferencia del present d'indicatiu per altres procediments, com les variacions en el radical, i, de l'altra, l'imperfet de subjuntiu, les formes del qual no conflueixen amb les de cap altre temps. És en aquests dos àmbits, per tant, que el pes de la tradició podia alentir la tendència expansiva de les marques innovadores /i/, de present de subjuntiu, i /si/, d'imperfet de subjuntiu, les quals es veien afavorides, tanmateix, pel grau elevat de congruència que podia assolir el sistema flexiu si totes les formes del mode subjuntiu arribaven a tenir /i/ com a vocal posttònica —com certament es va esdevenir en aquest dialecte i com s'està acomplint avui, si més no en part, en parlars nord-occidentals.

Amb aquest bagatge, i gràcies a la integració dels resultats de les investigacions prèvies amb l'estudi de nous aspectes de la conjugació nord-occidental als quals encara no havia prestat atenció, en el present volum he pogut elaborar una anàlisi conjunta d'una gran quantitat de dades que mostren les vies evolutives que ha emprès la flexió verbal del català nord-occidental. Treballar a l'empara dels principis de la morfologia natural m'ha permès justificar per què són aquestes justament, i no unes altres, les sendes per on avança la transformació del català nord-occidental, atès que he pogut assenyalar l'existència de certs condicionaments que actuen en els processos de canvi lingüístic, ja sigui com a retardadors o com a accelerants de la

mutació. En darrer terme, el que he volgut mostrar, a través de l'estudi de cas del català nord-occidental, és la manera com es produeix el canvi lingüístic en un sistema flexiu complex com és la conjugació verbal quan aquest es veu sotmès a la pressió d'un model de referència —l'establert per la normativa i difós com a estàndard— que se'n distancia no tan sols per les formes, sinó també pels paràmetres rectors, és a dir, per les propietats gramaticals que defineixen el sistema: per exemple, si tolera —o fins a quin punt tolera— el sincretisme o coincidència formal en la categoria de persona (*jo cantava = ell cantava, que jo canti = que ell canti, que jo cantés = que ell cantés*) o bé si el rebutja (*jo cantava ≠ ell cantav[e], que jo canta ≠ que ell canto, que jo cantessa ≠ que ell cantés*).

Aquesta és la raó del subtítol del llibre, que remet a la norma com a inductora de canvis lingüístics. Al cap i a la fi, la desintegració del sistema flexiu del català nord-occidental té una causa clara: la discrepància entre els paradigmes verbals que eren tradicionals d'aquest dialecte i els que han estat profusament difosos a través de l'ensenyament i de l'estàndard dels mitjans de comunicació, sobre la base de la selecció feta per Pompeu Fabra per a la llengua normativa, la qual ha acabat provocant una modificació de les percepcions i, amb aquestes, dels usos dels parlants nord-occidentals. Em plau en aquest punt d'agrair a Josep Martines, amic estimat, que m'encoratgés a elaborar el present treball, el qual reflecteix de quina manera les formes flexives del català central que van ser elevades a normatives per la codificació fabriana —i van esdevenir, doncs, el model de referència— han penetrat en el dialecte nord-occidental i hi han provo-

cat transformacions que n'han alterat la fesomia de la conjugació verbal. Aquesta constatació s'emmarca de ple en la línia de treball que Josep Martines i el seu equip de la Universitat d'Alacant han obert per a l'estudi del català modern i contemporani i, en concret, per a l'anàlisi de l'impacte que l'obra de Pompeu Fabra i la normativització duta a terme en el si de l'Institut d'Estudis Catalans han tingut en l'evolució de la llengua catalana durant la darrera centúria.

He desenvolupat aquesta investigació que ara veu la llum en forma de llibre en el si del Grup de Recerca en Història de la Llengua Catalana de l'Època Contemporània (2017 SGR 1696), amb seu a la Universitat Autònoma de Barcelona. En concret, aquest treball s'inscriu en el projecte d'investigació «Vehiculació de la norma lingüística a través de l'ensenyament no reglat durant el segle XX» (PID2021-128279NB-I00; AEI/FEDER, UE), subvencionat per l'Agencia Estatal de Investigación del Ministerio de Ciencia e Innovación. Dono les gràcies a Daniel Casals i Martorell (Universitat Autònoma de Barcelona), company de feina i de vida, i investigador principal tant del grup de recerca com del projecte esmentats, pel suport que n'he rebut en tot moment i, en particular, per haver fet possible la publicació del present volum.

Arbeca, 19 de juliol de 2024

1

Introducció

La creació de l'Institut d'Estudis Catalans, el 18 de juny de 1907, i de la Secció Filològica en el si d'aquest, el 14 de febrer de 1911, van suposar l'inici del procés de normativització de la llengua catalana, amb l'objectiu primordial d'assolir una ortografia unificada i, tot seguit, de fixar en una gramàtica i un diccionari normatius les variants morfològiques, les construccions sintàctiques i l'inventari lèxic que havien d'esdevenir referencials (Segarra, 1985). Aquesta comesa es va acomplir amb l'aprovació de les *Normes ortogràfiques*, el 24 de gener de 1913, i amb la publicació del *Diccionari ortogràfic* (1917), redactat sota la direcció de Pompeu Fabra, que va ser l'autor de la *Gramàtica catalana* (1918) i del *Diccionari general de la llengua catalana* (1932), amb què es va completar el corpus normatiu fundacional.

La insurrecció militar del 18 de juliol de 1936 contra el govern de la Segona República, que va provocar la guerra de 1936 a 1939 i va desembocar en la llarga dictadura feixista del general

Francisco Franco, va suposar la marginació de la llengua catalana dels espais públics d'ús i, particularment, del sistema educatiu, i va estroncar el curs normal del procés d'extensió de la normativa que hauria hagut de seguir a la seua promulgació (Haugen, 1983). Després de la mort del dictador, el 20 de novembre de 1975, i de la transició cap al restabliment de la democràcia i la creació de l'Estat de les autonomies, el català va recuperar presència social. A la Comunitat Autònoma de Catalunya, va esdevenir la llengua vehicular de l'ensenyament, fet cabdal per a la difusió de les normes ortogràfiques, gramaticals i lèxiques a les noves generacions, i va començar a disposar d'uns mitjans de comunicació de massa de gran abast que van ser una peça clau per a la formació i la difusió d'un model de llengua estàndard basat en la normativa.

Aquestes transformacions van venir acompanyades per la presa de la tasca codificadora de l'Institut d'Estudis Catalans, que fins llavors havia hagut d'operar en la clandestinitat (Balcells i Pujol, 2008). El Reial Decret 3118/1976, de 26 de novembre, reconeixia oficialment l'Institut d'Estudis Catalans, en fixava com a àmbit d'actuació «las tierras de lengua y cultura catalanas» i n'aprojava els estatuts. Posteriorment, la Llei 8/1991, de 3 de maig, del Parlament de Catalunya, reconeixia explícitament l'autoritat de l'Institut d'Estudis Catalans i establí que «[l']ús lingüístic dels òrgans de l'Administració de la Generalitat, de les corporacions locals, de l'Administració de l'Estat a Catalunya i de les entitats autònomes, les empreses i les altres entitats i institucions que depenen de les esmentades administracions» així com «[l']ús lingüístic dels centres d'ense-

nyament públics i privats i dels mitjans de comunicació de titularitat pública» havia de «respectar la normativa establerta per l'Institut d'Estudis Catalans».

Conscient de la importància que mitjans com Catalunya Ràdio i Televisió de Catalunya, que van començar a emetre el 20 de juny i el 10 de setembre de 1983, respectivament, tenien per a l'establiment d'un model de llengua (Casals i Faura, 2010), l'Institut d'Estudis Catalans va publicar el 1990 el primer opuscle de la *Proposta per a un estàndard oral de la llengua catalana*, dedicat a la *Fonètica*, el qual va anar seguit el 1992 d'un segon opuscle, centrat en la *Morfologia*. El 1995 va arribar una nova obra normativa, el *Diccionari de la llengua catalana*, successor del diccionari Fabra, i aquell mateix any va veure la llum el facsímil de la setena edició, de 1933, de la *Gramàtica catalana*, que estava pràcticament exhaurida i que va ser publicada precedida d'una «Nota preliminar» que n'explicitava el caràcter normatiu i, doncs, el fet que «assenyalava els límits dels usos correctes de la llengua», circumstància que s'ha mantingut així fins a la renovació normativa de 2016 amb la publicació de l'*Ortografia catalana* i de la *Gramàtica de la llengua catalana* de l'Institut d'Estudis Catalans. Aquestes obres han anat seguides de la *Gramàtica essencial de la llengua catalana* (2018), de la *Proposta per a un estàndard oral de la llengua catalana, III. Lèxic* (2018), de la *Gramàtica bàsica i d'ús de la llengua catalana* (2019) i del *Diccionari essencial de la llengua catalana* (2023), a més de les actualitzacions anuals en línia de la segona edició, apareguda el 2007, del *Diccionari de la llengua catalana*, el *DIEC2*.

La normativa gramatical promulgada el 1918 i vigent fins al

2016 va elevar a paradigmes verbals normatius els del parlar barceloní, compartits per una bona part del català central, però divergents en aspectes no pas menors de la flexió tradicional de les varietats nord-occidentals. Tot i que és ben cert que la *Gramàtica catalana* de 1918 inclou, amb una tipografia diferent, algunes variants de conjugació, no podem obviar la manera com són presentades (p. 69). D'una banda, s'associen a «determinades regions de llengua catalana (València, Mallorca, &.)» i, doncs, als dialectes valencià i balear, però no pas al nord-occidental; de l'altra, Fabra s'hi refereix com a «formes arcaiques o dialectals», fet que les converteix en formes connotades i, si més no des d'una perspectiva principatina, en no vàlides per a esdevenir referencials:

En els §§ 71 i següents consignem, — escrites de versaletes i entre claudàtors, — les formes antigues caigudes en desuetud en el català central, però emprades encara pels escriptors de determinades regions de llengua catalana (València, Mallorca, &.). No-tem, però, que, si no és en els paradigmes dels verbs regulars, hi deixem de consignar aquelles formes arcaiques o dialectals que sols difereixen de les del català central per les desinències *a*, *es* i *en* en lloc de *i*, *is* i *in* del present de subjuntiu (per ex.: *sig*a, *sig*ues, *si*guen) o per les desinències *es*, *em*, *eu* i *en* en lloc de *is*, *im*, *iu* i *in* de l'imperfet de subjuntiu (per ex.: *absolgu*esses, *absolgu*éssem, *absolgu*ésseu, *absolgu*essen).

No és estrany, doncs, que les variants flexives del català central, elevades a formes normatives, fossen preses —i difoses—

com a model de correcció per als parlants nord-occidentals, a partir de la idea que els paradigmes flexius no marcats tipogràficament eren els propis de tot Catalunya i que, si calia tenir en compte altres variants, aquestes afectaven les Balears o el País Valencià. Que fos o no aquesta la intenció de Fabra acaba sent poc rellevant: al cap i a la fi, el que provoca canvis en la parla de la població és el que podríem anomenar la *norma percebuda*, que no sempre coincideix amb la norma promulgada.

Els processos d'estandardització, necessaris per a tenir una llengua apta per a tota mena d'usos —literaris, científics, tecnològics, etc.— i imprescindibles per a la supervivència de les llengües minoritzades com el català, tenen com a contrapartida inevitable que les pronúncies, els morfemes, les paraules i les construccions dialectals que queden al marge de la varietat comuna supradialectal perdin vitalitat o extensió i, fins i tot, puguin acabar caient en desús, substituïts per les formes lingüísticament equivalents difoses i prestigiades per l'estàndard. Aquests processos de substitució seran més senzills o més complexos segons quin element del sistema lingüístic afectin.

Reemplaçar una peça integrada en un paradigma constituït per només quatre elements, com és el cas de la substitució de les variants masculines de l'article *lo, los* per *el, els*, no és pas el mateix que remoure una forma integrada en una xarxa flexiva complexa com és la conjugació verbal; i, encara, en aquest darrer cas, incorporar-hi variants que difereixen de les desplaçades només per la forma no és equiparable —com assagem de demostrar en la present monografia— a integrar-n'hi d'altres que en transgredeixen els paràmetres rectors (Massanell, 2021), en-

tesos com aquelles propietats gramaticals i formals que poden variar d'un sistema lingüístic a un altre i que el defineixen i l'individualitzen enfront de la resta.

És un exemple de variació paramètrica la que diferencia els parlars nord-occidentals i valencians septentrionals que rebutgen la coincidència de les formes verbals de primera i tercera persona del singular enfront de la resta de varietats catalanes, que l'admeten per a la major part de temps verbals. En els primers, llavors, *jo cantava* s'oposa a *ell cantave*; *jo cantaria* a *ell cantarie*; *que jo canta* a *que ell canto* o *que ell cante*, i *que jo cantesa* a *que ell cantés*. En els segons, en canvi, no es rebutja el sincretisme o coincidència formal entre *jo cantava* i *ell cantava*; ni entre *jo cantaria* i *ell cantaria*; ni entre *que jo canti* i *que ell canti* (català oriental) o *que jo cante* i *que ell cante* (valencià); ni entre *que jo cantés* i *que ell cantés* (central, balear i rossellonès) o *que jo cantàs* i *que ell cantàs* (alguns parlars baleàrics) o *que jo cantessi* i *que ell cantessi* (alguerès) o *que jo cantara* i *que ell cantara* (valencià). Tampoc la llengua normativa no evita la coincidència entre la primera i la tercera persona del singular en cap d'aquests temps verbals.

Arribats en aquest punt, és inevitable que ens preguntem per la incidència que pot tenir, en els usos dels parlants d'una varietat dialectal determinada —en el cas que ens ocupa, el català nord-occidental—, el fet que la norma i l'estàndard que hi reposa no tan sols avalin unes variants flexives diferents de les dialectals, sinó que es regeixin en part per uns paràmetres que divergeixen dels que són propis del dialecte.

2

Objectius, metodologia i estructura del volum

En el present volum, ens proposem d'analitzar com es produeix la transformació d'un sistema flexiu complex com és la conjugació verbal quan es veu sotmès a la pressió d'un model normatiu que se'n distancia no tan sols per les formes, sinó també per divergències en els paràmetres que regeixen la flexió. En particular, volem detectar per quines vies s'obre pas el canvi i amb quines resistències topa. Per a fer-ho, ens situem en el marc teòric de la morfologia natural (§ 3) i plantegem unes hipòtesis de treball (§ 4) que intentem verificar a partir del buidatge d'una base de dades de formes verbals nord-occidentals aplegades a la fi del segle xx (§ 5), quan ja s'havia cridat l'atenció sobre l'impacte que el model de llengua estàndard difós a Catalunya començava a tenir en l'evolució del dialecte nord-occidental (Sistac, 1990, 1998a i 1998b), situació que ha estat recurrentment assenyalada en recerques posteriors (Turull, 2019). Atesa la diversitat interna d'aquest dialecte i la seua ex-

tensió per àmbits administratius que han aplicat polítiques lingüístiques contraposades (Veny i Massanell, 2015: 238-269), delimitem, com a pas previ a l'anàlisi, les varietats nord-occidentals l'estudi de les quals sembla més adequat per a assolir l'objectiu de recerca (§ 6).

El primer pas de la metodologia que apliquem consisteix a contraposar un dels models tradicionals de conjugació nord-occidental, el de la plana de Lleida, amb el model normatiu consolidat a Catalunya, per a delimitar-ne les divergències tant en les formes com —i aquest punt és clau— en els paràmetres (§ 7). Volem remarcar que el contrast que plantegem enfronta les variants nord-occidentals *tradicionals*, algunes de les quals poden no ser percebudes ja com a pròpies pels parlants més joves —ho constatem, curs rere curs, a l'assignatura Dialectologia Catalana— i les formes normatives *de referència*, és a dir, les que han estat efectivament difoses pel sistema educatiu, per les editorials, pels mitjans de comunicació escrits i audiovisuals, per l'acció institucional, etc., i que, justament per aquest motiu, són les que han esdevingut referencials per a la població. Així doncs, si contraposem, per exemple, les variants flexives *cantesses* i *cantessis*, no s'ha d'interpretar pas que considerem que aquella és dialectal —en primera instància, totes dues ho són— i que aquesta és normativa —només cal consultar el corpus normatiu vigent per a constatar que ambdues hi han estat incloses—, sinó que cal entendre la contraposició que plantegem com un xoc entre la variant de la parla espontània d'un parlant nord-occidental i la forma que aquest mateix parlant percep com a referencial perquè és la que ha estat difosa com a

normativa a Catalunya, encara que no fos ni l'única admesa ni, potser, la més adequada per a una part del país.¹

A partir d'aquí, ja delimitats els diversos focus de discordança formal i paramètrica entre els paradigmes flexius nord-occidentals i els normatius de referència, establim les variables lingüístiques objecte d'estudi (§ 8), l'anàlisi de les quals constitueix el nucli de la present recerca (§§ 9-16). Tanquem el treball amb les conclusions que se'n desprenen (§ 17), les quals confirmen les hipòtesis de partida formulades i assenyalen, en l'àmbit de la flexió verbal, les vies per les quals s'ha iniciat el procés gradual de canvi tendent a l'orientalització del català nord-occidental i les raons que expliquen que s'estigui desenvolupant de la manera com ho fa.

1. Mentre escric aquestes ratlles, l'eina de correcció del Word em proporciona un exemple pràctic d'aquesta distinció entre el que és normatiu i el que *es difon i es percep* com a normatiu, atès que s'entesta a subratllar amb un traç roig la forma *cantesses* (de la mateixa manera que assenjala un *bueno* o un imperfet d'indicatiu de *haver* escrit *abía*), cosa que òbviament no fa amb *cantessis*.

15

L'al·lomorf de mode-temps de la primera i la segona persona del plural de l'imperfet de subjuntiu

En primer lloc, i com a font de contrast, oferim les dades dels parlars nord-occidentals en què la primera i la segona persona del plural de l'imperfet de subjuntiu reben tradicionalment la marca /se/, la mateixa que la segona persona del singular i la tercera del plural. Aquest comportament flexiu es troba en vuit punts d'enquesta: Tremp i Salàs de Pallars (el Pallars Jussà), Vinebre (la Ribera d'Ebre), Gandesa (la Terra Alta), Tortosa i Alfara de Carles (el Baix Ebre) i Amposta i Freginals (el Montsià).¹⁸ Com era esperable, en aquests parlars no hi ha diferències significatives en el nivell de penetració de l'al·lomorf /si/ entre les quatre persones gramati-

18. En deixem fora els punts d'enquesta de l'Aragó catalanòfon, per les raons que hem exposat a § 6. També en queden al marge: Caseres (la Terra Alta), que tradicionalment presenta imperfets de subjuntiu amb ròtica (vegeu, tanmateix, a Massanell (2018) com s'hi està produint la introducció de les formes amb sibilant); Sant Ramon (la Segarra), perquè és de parla xipella, i Falset i Porrera (el Priorat) i Móra d'Ebre (la Ribera d'Ebre), perquè l'única marca d'imperfet de subjuntiu que hi hem recollit per als parlants de totes les generacions és /si/, com en català central.

cals que tradicionalment rebien /se/, tal com reflecteix la taula 21.

Forma	Total	/se/	%	/si/	%
2IS	250	161	64,4	89	35,6
4IS	242	164	67,8	78	32,2
5IS	242	166	68,6	76	31,4
6IS	243	167	68,7	76	31,3

Taula 21. Penetració de l'al·lomorf /si/ d'imperfet de subjuntiu en els punts d'enquesta en què la primera i la segona persona del plural no actuen com una subagrupació flexiva.

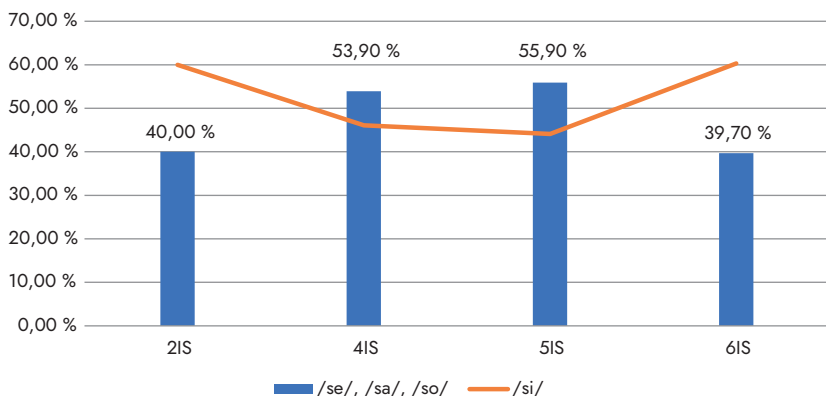
Ben altrament, quan considerem les dades de les dinou localitats en què la primera i la segona persona del plural formen una subagrupació flexiva, es fan evidents diferències rellevants entre les persones gramaticals pel que fa a l'entrada de l'al·lomorf /si/. Així, la segona persona del singular i la tercera del plural admeten /si/ amb més facilitat: de fet, aquest al·lomorf hi assoleix ja el 60 % de les respostes. En canvi, les formes de primera i segona persona del plural, que tradicionalment en aquests parlars reben les marques /sa/ o /so/, presenten més resistència a admetre /si/, i l'entrada d'aquesta marca flexiva hi queda uns quinze punts percentuals per sota, com es veu a la taula 22.

Forma	Total	/sa/-/se/	%	/s/-/si/	%
2IS	590	236	40,0	354	60,0
4IS	588	317	53,9	271	46,1
5IS	583	326	55,9	257	44,1
6IS	590	234	39,7	356	60,3

Taula 22. Penetració de l'al·lomorf /si/ d'imperfet de subjuntiu en els punts d'enquesta en què la primera i la segona persona del plural actuen com una subagrupació flexiva de comportament específic.

Aquesta resistència superior de la primera i la segona persona del plural a admetre la forma innovadora /si/, que mostrem visualment al gràfic 7, s'explica, d'una banda, per la resistència a transgredir el paràmetre que fa actuar aquestes dues persones com una subagrupació flexiva en tots els temps verbals i, de l'altra, per l'elevada congruència a què ha arribat la conjugació d'aquestes varietats dialectals, en què totes les formes de primera i segona persona del plural que contenen una vocal àtona comparteixen la mateixa, ja sigui /a/ (*cantàvam, cantàvau; cantaríam, cantaríau; cantéssam, cantéssau*), ja sigui /o/ (*cantàvom, cantàvou; cantaríom, cantaríou; cantéssom, cantéssou*), distinta sempre de la que contenen els al·lomorfs de la segona persona del singular i la tercera del plural, que és /e/ (*cantaves, cantaven; cantaries, cantarien; cantesses, cantessen*) o bé, amb la introducció de les formes normatives de referència en l'imperfet de subjuntiu, /i/ (*cantéssis, cantéssin*).¹⁹

19. Fem notar que les diferències en els percentatges dels gràfics 5 i 7 es deuen al fet que el primer es basa en les dades dels vint-i-dos punts d'enquesta que hem considerat en l'anàlisi

Gràfic 7. Manteniment dels al·lomorfs d'IS /se/ (2,6IS) i /sa/ o /so/ (4,5IS) enfront de l'entrada de /si/ en funció de la persona gramatical.

Hi ha parlants, doncs, que han substituït l'oposició formal entre /sa/ i /se/ (o entre /so/ i /se/) per l'oposició entre /sa/ i /si/ (o entre /so/ i /si/), com reflectim a l'esquema 2, que sintetitza la creació d'un paradigma mixt (Massanell, 2018). Aquesta innovació lingüística atansa l'imperfet de subjuntiu al model normatiu de referència a través de la incorporació d'aquelles formes que no transgredeixen el paràmetre segons el qual la primera i la segona persona del plural formen una subgrupació flexiva. És un cas similar al que hem vist que es produeix en el present de subjuntiu amb la substitució de l'oposició /a/ – /o/ (o bé /a/ – /e/) per /a/ – /i/ i la consegüent creació d'un paradigma mixt per a preservar el rebuig al sincretisme (§ 12).

del rebuig del sincretisme de persona, mentre que el segon recull només les dades de dinou d'aquests vint-i-dos punts d'enquesta, els que són rellevants per a l'anàlisi del tractament de la primera i la segona persona del plural com una subgrupació flexiva.

	1IS	2IS	3IS	4IS	5IS	6IS	
normatiu de referència	<i>cantés</i>	<i>cantessis</i>	<i>cantés</i>	<i>cantéssim</i>	<i>cantéssiu</i>	<i>cantessin</i>	1IS = 3IS
nord-occidental tradicional	<i>cantessa</i>	<i>cantesses</i>	<i>cantés</i>	<i>cantéssam</i>	<i>cantéssau</i>	<i>cantessen</i>	1IS ≠ 3IS 1IS → 4,5IS
nord-occidental mixt	<i>cantessa</i>	<i>cantessis</i>	<i>cantés</i>	<i>cantéssam</i>	<i>cantéssau</i>	<i>cantessin</i>	1IS ≠ 3IS 1IS → 4,5IS

Esquema 2. Formació d'un paradigma mixt d'imperfet de subjuntiu.

És rellevant de destacar que el manteniment de les formes tradicionals d'imperfet de subjuntiu a la primera i la segona persona del plural per sobre de la segona del singular i la tercera del plural es produeix malgrat que es pot considerar que socialment resulten més connotades les formes del tipus *cantéssam*, *cantéssau* i, encara més, *cantéssom*, *cantéssou*, que no pas *cantesses*, *cantessen*. En canvi, es mantenen millor que aquestes, perquè, com hem vist, substituir-les transgredeix un paràmetre que no es veu afectat per l'entrada de *cantessis* i *cantessin*: que les persones primera i segona del plural van sempre alhora i a part de les altres, i que, quan contenen una vocal àtona, aquesta és la mateixa a tots els temps, sigui /a/ (*cantàvam*, *cantàvau*; *cantaríam*, *cantaríau*; *cantéssam*, *cantéssau*), sigui /o/ (*cantàvom*, *cantàvou*; *cantaríom*, *cantaríou*; *cantéssom*, *cantéssou*). Introduir *cantéssim*, *cantéssiu* redueix la congruència del sistema i aquest fet justifica, doncs, que l'entrada de la variant normativa trobi una resistència més gran en aquestes dues persones gramaticals.

Índex

Pòrtic	9
1. Introducció	25
2. Objectius, metodologia i estructura del volum	31
3. Marc teòric: la morfologia natural	35
4. Hipòtesis	45
5. Origen de les dades	47
6. Delimitació de les varietats nord-occidentals objecte d'estudi	51
7. Divergències formals i paramètriques entre la conjugació nord-occidental i el model normatiu de referència	57
8. Determinació de variables lingüístiques	69
9. Una panoràmica comparativa sobre el rebuig del sincretisme de persona	71
10. La terminació de la tercera persona del singular de l'imperfet d'indicatiu	77

10.1. Parles nord-occidentals pirinenques	80
10.2. Parles nord-occidentals de la plana de Lleida..	83
10.3. Resta de parlars nord-occidentals sense sincretisme de persona.....	91
10.4. Comparació de resultats.....	93
11. La terminació de la tercera persona del singular del condicional.....	95
12. La terminació de la primera persona del singular del present de subjuntiu.....	99
13. La terminació de la primera persona del singular de l'imperfet de subjuntiu.....	109
14. El tractament de la primera i la segona persona del plural com una subagrupació flexiva	113
15. L'al·lomorfa de mode-temps de la primera i la segona persona del plural de l'imperfet de subjuntiu.....	119
16. L'organització implicativa de l'al·lomorfa	125
17. Conclusions	137
 Bibliografia.....	 143
Índex de taules.....	151
Índex de gràfics.....	155
Índex d'esquemes.....	157
Resum	159
Abstract.....	161

El català és una llengua integrada per diverses varietats dialectals que disposen d'una normativa comuna. L'existència d'unes normes que actuen com a model de referència incideix en els usos de la població, que incorpora noves formes en el seu bagatge lingüístic, alhora que en desestima d'altres. Quan es produeix una discrepància entre la variant dialectal pròpia d'un territori i la que ha estat elevada a normativa i difosa com a estàndard, aquesta darrera tendeix a guanyar terreny, tot desplaçant l'altra. Si l'element sotmès a pressió forma part d'un sistema flexiu complex, com són les conjugacions verbals, el procés adquireix un gran interès, perquè revela alhora les esclertes per on s'obre pas la innovació i els reductes que s'hi resisteixen. En aquest llibre, partint d'enquestes dialectals que analitzem a la llum dels principis de la morfologia natural, mostrem com progressa el canvi lingüístic conduent a l'orientalització del català nord-occidental.

